

1^ο Πανελλήνιο Επιστημονικό
Συνέδριο Χορού και Μουσικής

1st Greek Scientific Congress
on Dance & Music

www.elepex.gr

**Ο Ανθρωπικός Χαρακτήρας του Πόνου
στο Ποντιακό και Μικρασιατικό Τραγούδι**

Σ. Τσιτσιγκός

Τμήμα Κοινωνικής Θεολογίας, Εθνικό & Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών

Το θέμα, που εν συντομία θα προσπαθήσω να αναπτύξω, συνδέει τα δύο βασικά συναισθήματα του ανθρώπου, τη χαρά με τη λύπη· και τούτο, όχι για κανέναν άλλο λόγο, αλλά γιατί, όπως πολύ καλά γνωρίζετε, ο πυρήνας τού ποντιακού και μικρασιατικού τραγουδιού, σε ένα τουλάχιστον μεγάλο μέρος του, είναι ακριβώς ο πόνος. Οπωσδήποτε, ο πόνος και η οδύνη δεν είναι άγνωστα σε κάθε ανθρώπινο πολιτισμό, όπως, βέβαια, δεν είναι άγνωστα και στη θρησκεία. Αφού πρώτα αναφερθώ στην ύπαρξη θετικο-αρνητικής σχέσης θρησκείας και πολιτισμού γενικά, ακολούθως θα επιχειρήσω να οριοθετήσω θρησκευτοψυχολογικά τα δυο αυτά μεγέθη. Τέλος, θα εξετάσω τον χαρακτήρα τού ποντιακού και μικρασιατικού τραγουδιού, επισημαίνοντας τα ψυχολογικά, πνευματικά και θρησκευτικά του στοιχεία.

Αν θεωρήσουμε το *Υπερβατικό* (υπό την ευρύτερη έννοια) ως το κέντρο των πολιτιστικών αξιών¹, το θρησκευτικό βίωμα συναρπάζει ασφαλώς όλες τις ψυχοσωματικές δυνάμεις τού ανθρώπου. Αλλ', εφόσον το Θείο είναι έμφυτο στον άνθρωπο, άρα και η αισθητική έκφραση του πολιτισμού περιέχει αυτό το *Υπερβατικό*. Για τον ρόλο τού *Ιερού* στην Τέχνη έχουν γραφεί πολλά². Όντως, κάθε πολιτισμός, αρχίζοντας από τους αρχαϊκούς, όχι μόνο αποτυπώνει την αίσθηση του *Ιερού* στα σύμβολα, την Τέχνη και την καθημερινή ζωή³, αλλά και ταυτίζεται με την κάθε πνευματική δημιουργία, δηλ. την κουλτούρα. *Κουλτούρα*, από τη λατινική λέξη *cultio* που σημαίνει «λατρεία», δηλ. εξ-ημέρωση και καλλιέργεια⁴, ονομάζουμε το σύνολο της πνευματικής Παράδοσης και δημιουργίας ενός λαού⁵.

Η βαθύτερη πηγή κάθε Θρησκείας δεν είναι ο φόβος, όπως συνήθως ακούγεται, αλλ' ο Θεός έρωσ, δηλ. η ανθρώπινη νοσταλγία τού Απόλυτου και Αιώνιου. Έτσι, γεννιούνται οι πολιτισμοί τής αγάπης. Και με αυτήν την έννοια, η θρησκεία εκπολιτίζει: «Ο άνθρωπος είναι δημιουργικός, μόνο εφόσον είναι θρησκευτικός», έλεγε ο Goethe. Απ' εδώ έχουν την αρχή τους όλα τα μεγαλουργήματα του ευρωπαϊκού Διαφωτισμού και της Αναγέννησης, στα οποία πρωτοστάτησαν, βέβαια, οι δυτικοί Χριστιανοί Μοναχοί⁶.

Από την άλλη μεριά, όλοι οι πολιτισμοί παρουσιάζουν μεταξύ τους κάποια συγγένεια όχι μόνο ως προς τη δομή, αλλά και ως προς τα εξωτερικά τους γνωρίσματα. Ως προς μεν τη δομή, η συγγένεια αυτή μπορεί να οφείλεται στην κοινή δημιουργική πνοή, είτε αυτή λέγεται *Élan vital* του Bergson, είτε Θεϊόν κ.λπ. Ως προς δε τα περιφερειακά γνωρίσματα, η διαπολιτισμική συγγένεια μπορεί να οφείλεται στην αφομοίωση, τη μίμηση ή και την αλληλεπίδραση γενικώς. Ο Ελληνισμός μετά την καρποτόκο σύζευξή του με τον Χριστιανισμό⁷, εδώ και 2000 χρόνια, συνιστά βασικό πλέον υπόστρωμα του συλλογικού ασυνειδήτου τού ελληνικού γένους⁸.

Αν πολιτισμός, υπό τη συνήθη έννοια, σημαίνει ευτυχία και ευημερία, όμως ο ίδιος συνιστά, κατά τον S. Freud, και πηγή δυστυχίας για τις κοινωνίες. Και τούτο, γιατί, όντας ζυμωμένος με θρησκευτικά taboos, επιβάλλει ποικίλους περιορισμούς και απαγορεύσεις στον άνθρωπο. Άρα, ο πολιτισμός προκαλεί πόνο. Ομοίως, η θρησκεία, ιδίως η χριστιανική, ενέχοντας στον πυρήνα της την έννοια τής άσκησης, της *αποταγής*, τού σταυρού και της θυσίας, επιδοκιμάζει τον πόνο⁹. Κατ' αυτόν τον τρόπο, ολόκληρη η Φιλοσοφία γίνεται εκκλησιαστικά ποίηση και μελέτη θανάτου: «πάσχω, άρα υπάρχω»¹⁰. Εδώ, ο ανθρώπινος λόγος, μη όντας γνωσιολογικός αλλ' υπαρξιακός, δεν προσδιορίζεται απλά από τη διανοητική του ευφυΐα, αλλ' από τον βαθμό τού εγκάρδιου πάθους του· από το κατά πόσο δηλ. είναι έμπονος. Φλέγεται κυριολεκτικά σαν τη φλεγόμενη και μη καιομένη βάτο από τα αβυσσαλέα ερωτήματα περί τού νοήματος της ζωής και του θανάτου¹¹. Άρα, τόσο ο πολιτισμός, όσο και η θρησκεία, και κατά μόνας και από κοινού, επικροτούν τον πόνο.

Ωστόσο, αν αυτός ο πολιτισμός που, κατά Freud, έχει τις ρίζες του στη θρησκεία, προκαλεί πόνο, ο ίδιος μπορεί και να λυτρώσει τον άνθρωπο από αυτόν τον πόνο. Γιατί, γνωρίζουμε πολύ καλά ότι η θρησκεία προξενεί μεν τους «πολιτισμούς τής ενοχής» (A. Gouldner), αλλ' είναι και αυτή η ίδια που μας απαλλάσσει από την ενοχή,

παρέχοντας τη λύτρωση δια του μυστηρίου τής μετανοίας, η οποία, ας σημειωθεί, πάλι προκαλεί πόνο.

Συνεπώς, βλέπουμε εδώ ο πόνος και ο θάνατος να πατάσσονται ομοιοπαθητικά δια τού πόνου και του θανάτου: «θανάτω θάνατον πατήσας». Και τούτο, γιατί η θρησκεία μπορεί μεν να αποτελεί την ψυχή τού πολιτισμού, αλλά ταυτόχρονα αποτελεί και την κρίση του (Gogarten)¹². Σύμφωνα με τον Ισίδωρο τον Πηλουσιώτη, «Τὴν ἀρετὴν πρό τῆς εὐημερίας αἰρετέον»¹³, κατά το Κυριακόν, «Ζητεῖτε πρῶτον τὴν βασιλείαν τοῦ Θεοῦ καὶ τὴν δικαιοσύνην αὐτοῦ, καὶ ταῦτα πάντα προστεθήσεται ὑμῖν»¹⁴. Μεταξύ πολιτισμού και θρησκείας δεν θα πρέπει ορθοδόξως χριστιανικά να υφίσταται ούτε καρτεσιανή ετερότητα, ούτε κουλτουρπροτεσταντική ταυτότητα ή αλληλο-απορρόφηση, αλλά διακριτική ενότητα. Όταν, για παράδειγμα, ένας πολιτισμός αυτονομείται μη αντλώντας τις πνευματικές του αξίες από το Άκτιστο ή Υπερβατικό αλλά μόνο από την προμηθεϊκή θεοποίηση των κτιστών και πεπερασμένων φυσικών ή ανθρωπίνων δυνάμεων (βλ., λ.χ. τους φυσιοκρατικούς, εθνοκεντρικούς, μιλιταριστικούς, ουμανιστικούς, τεχνοκρατικούς κ.ο.κ. πολιτισμούς), δηλ. δεν εξημερώνει τα ζωικά πάθη, τις ηδονιστικές ή χρησιμοθηρικές ροπές τού ανθρώπου και τις ενστικτώδεις παρορμήσεις του¹⁵ αλλά τις κολακεύει και επαυξάνει, τότε έρχεται σε κάθετη σύγκρουση με την αυθεντική θρησκευτικότητα.

Η Πατερική Ορθοδοξία, ως πολίτις δύο κόσμων, σχοινοβατεί μεταξύ φύσεως και προσώπου, αίματος και πνεύματος, έθνους και οικουμένης, εις τρόπον ώστε ο ορθόδοξος χριστιανικός πολιτισμός να είναι ταυτόχρονα ιστορικός και υπεριστορικός, επίγειος και ουράνιος, εθνικός και υπερεθνικός, ελληνικός και παγκόσμιος, θεσμικός και προσωπικός, κτιστός και άκτιστος, με μία λέξη, κτιστο-άκτιστος ή, αλλιώς, θεανθρώπινος.

Ο Χριστιανισμός, μιλώντας για αποταγή και απάρνηση του κόσμου, δεν εννοεί υπό τη λέξη κόσμος τη φυσική, κοινωνική και πολιτιστική ζωή, αλλά την απάρνηση της αμαρτίας, τής κάθε μορφής ειδωλολατρίας, των παθών και δη τού εγωισμού¹⁶: «Πᾶσα δόσις ἀγαθὴ καὶ πᾶν δῶρημα τέλειον ἄνωθεν ἐστὶ καταβαῖνον ἀπὸ τοῦ πατρὸς τῶν φώτων»¹⁷. Κατ' ακολουθία, «εἴτε οὖν ἐσθίετε, εἴτε πίνετε, εἴτε τι ποιεῖτε, πάντα εἰς δόξαν Θεοῦ ποιεῖτε»¹⁸. Με άλλα λόγια, η Εκκλησία προτάσσει την αυταπάρνηση, αφού χωρίς αυτήν δεν είναι δυνατόν κανείς να αγαπήσει τον πλησίον του, και μάλιστα τον

εχθρό του. Ως εκ τούτου, και ο ποιοτικός στίχος, και η έντεχνη μελωδία, και το παραδοσιακό τραγούδι, και ο σεμνός χορός και η ευφρόσυνη πανήγυρη, όπως και κάθε γνήσια έκφραση της ζωής, ευλογούνται και δοξάζονται από την Εκκλησία, παρά τις κατά καιρούς αντιδράσεις διαφόρων ακραίων ομάδων και αιρετικών: «*ὅσα ἐστὶν ἀληθῆ, ὅσα σεμνά, ὅσα δίκαια, ὅσα ἀγνά, ὅσα προσφιλή, ὅσα εὐφημα... ταῦτα λογίσεσθε*»¹⁹. Άρα, η Ορθόδοξη Παράδοση δεν ταυτίζεται ούτε με τον πεσιμισμό, ούτε με τον οπτιμισμό. Ζει σταυροαναστάσιμα τόσο την «εν Κυρίῳ» χαρά, όσο και το «κατά Χριστόν» πένθος, δηλ. τη *χαρμολύπη*. Στις πρωτοχριστιανικές κατακόμβες, για να δειχθεί συμβολικά η εκπολιτιστική λειτουργία τῆς Εκκλησίας πάνω στα ανθρώπινα ἦθη, ο Χριστός απεικονιζόταν ως Ορφεύς, ο οποίος, ως γνωστό, με τη λύρα του λέγεται ότι εξημέρωνε ακόμα και τα άγρια θηρία. Όμως, ο μυθικός Ορφέας, ομώνυμος του μουσικού συλλόγου τῆς Σμύρνης των αρχών τού 20^{οῦ} αιώνα, δεν ήταν απλά μουσικός· ἦταν και ημίθεος που κατέβηκε στον κάτω κόσμος και ανέβηκε πάλι. Σε τελευταία ἀνάλυση, μία πνευματικότητα, που μπορεί να μη φαίνεται ούτε καν ως πνευματικότητα ἢ θρησκευτικότητα, αφού φορεῖ κάποιον καλλιτεχνικό ἢ πολιτισμικό, γενικότερα, μανδύα, μπορεί ευκολότερα και καλύτερα να παράσχει παρηγοριά, ενθάρρυνση και ανακούφιση από ὅ,τι λ.χ. ἕνας οποιοσδήποτε εκκοσμικευμένος ανθρωποκεντρικός πολιτισμός.

Στην κατηγορία αυτή, μπορούμε να πούμε, εντάσσεται, εν πολλοίς, το ποντιακό και μικρασιάτικο τραγούδι με θέματα συνήθως ερωτικά, κοινωνικά, ναυτικά, πολεμικά και θρηνητικά²⁰.

Η ὅλη καλλιτεχνική έκφραση, και ιδιαίτερα η λεπτή ιωνική μελωδία σε συνδυασμό με στοιχεία λυδικά, φρυγικά και αιολικά²¹, των ξεριζωμένων Ελλήνων τού Πόντου και τῆς Μι-κράς Ασίας ανήκει, αναμφισβήτητα, στον ελληνορθόδοξο πολιτισμό ως συνέχεια του βυζαντινού, παρά τις αραβικές, ανατολίτικες, σέρβικες ἢ και ρουμάνικες ακόμα προσμίξεις²². Πρόκειται για μία, διανθισμένη με αιογραφικά χωρία, θε-ανθρώπινη ιστορία²³ τῆς εθνικῆς μας τραγωδίας, που, πάσχοντας τα Θεῖα και τα ανθρώπινα, γεννά Πνεύμα, σύμφωνα με τη γνωστή έκφραση του ασκητικῆς Γεροντικῆς «*δος αἶμα και λάβε πνεύμα*»²⁴. Τα πνευματικά χαρακτηριστικά αὐτῆς τῆς μουσικῆς Παράδοσης δεν φαίνονται απλῶς ἀπό τους πολλούς και ποικίλους μουσικούς συλλόγους τῆς Σμύρνης²⁵ και των προσφύγων ἢ τη θρησκευοψυχολογία τού ἴχου, των τόνων και τις χρωματικές λ.χ. μουσικές κλίμακες, ἀλλά, πολύ περισσότερο, ἀπό τη μου-

σική απόδοση και ερμηνεία των μαρτυρικών γεγονότων των σφαγών και ανθρωποκτονιών, αφού «όπου υπάρχει πόνος, εκεί υπάρχει γη ιερή»²⁶.

Ο πολιτισμός αυτός διασώζει σε αρχετυπική ισορροπία τις έννοιες τού προσώπου και της κοινότητας, του ατομικού και συλλογικού ομόχρονα στοιχείου. Σήμερα, γίνεται ομόφωνα δεκτό ότι αρχικός δημιουργός ενός δημοτικού τραγουδιού είναι ένας ανώνυμος στιχουργός, που συνήθως υπήρξε μάρτυρας ενός συγκλονιστικού γεγονότος²⁷, το οποίο και του προκάλεσε έντονη συγκίνηση. Κατά τον άγιο Βασίλειο Καισαρείας, ο πόνος καθιστά τον άνθρωπο ευαίσθητο²⁸. Η σύγχρονη ψυχολογία τής Τέχνης επιβεβαιώνει τον Άγιο. Την ψυχική του κατάσταση αυτή ο καλλιτέχνης πιέζεται μέσα από μία θλιβερή έμπνευση να την κοινοποιήσει και στους συμπολίτες του, τους οποίους, επειδή έτυχε να βιώσουν τα αυτά συναισθήματα, εκφράζει επίσης, γεννώμενο έτσι το λαϊκό τραγούδι²⁹. Κατά συνέπεια, ο πόνος θέλει πόνο για να περιγραφθεί. Και τότε, όπως ένας προφήτης, αποκαλύπτει αλήθειες, δημιουργία, αυτογνωσία, αυτοκριτική, ταπείνωση, υπομονή, συμπόνια και συναδελφοσύνη. Πράγματι, η συντριβή τής καρδιάς μεταβάλλει τον άνθρωπο σε κατοικητήριο σοφίας³⁰. Όλ' αυτά, φυσικά, δεν σημαίνουν ότι θα πρέπει να είμαστε μαζοχιστές και να επιζητούμε τις συμφορές, αλλ' όταν τις επιτρέψει ο Θεός να τις αντιμετωπίσουμε στο όνομά Του αγόγγυστα.

Οι κατατρεγμένοι, και μάλιστα για τη θρησκευτική τους Πίστη³¹, Έλληνες του Πόντου και της Μ. Ασίας ψάλλουν τις συμφορές τής Φυλής σε όλα σχεδόν τα είδη μουσικής, αλλ' όχι με διάθεση απόγνωσης και αυτομηδενισμού. Παρά το ότι στις περιπαθείς μονωδίες κλαίει ακόμα και η Παναγιά ή ο άγιος Ιωάννης ο Χρυσόστομος, τον οποίο εξαιρετικά ευλαβούνταν οι Πόντιοι, για την άλωση της Τραπεζούντας και την κατάλυση της Ρωμανίας, εντούτοις το μοιρολόγι τους δεν είναι θρήνος απελπισίας. Περικλείει συγχρόνως και τη μεγάλη ελπίδα για τη μελλοντική αποκατάσταση³²: «Μη κλαις μη κλαις, άι Γιάννε μου, και μη δερνοκοπάσαι. Η Ρωμανία πέρασεν, η Ρωμανία πάρθεν. Η Ρωμανία κι αν πέρασεν, ανθεί και φέρνει κι άλλο»³³. Μέσα από τα ποντιακά και μικρασιάτικα τραγούδια αντικατοπτρίζεται ο βαθμός τής ψυχικής δύναμης, ανδρείας και αντοχής τού Ελληνισμού, και μάλιστα για ποιητική και, ευρύτερα, πνευματική δημιουργία. Ο λαός τού Πόντου από την εποχή των Κομνηνών παίζει και τραγουδά ενάντια στον θάνατο³⁴, όπως ο Διγενής Ακρίτας. Μπορούμε μάλιστα να πούμε ότι το ποντιακό τραγούδι συνιστά ολόκληρη την ιστορία τού ποντιακού λαού μελοποιημένη³⁵. Με μία λέξη, το ποντιακό και μικρασιάτικο μέλος, επειδή όχι μόνο είναι συνυφασμένο με την εκκλησιαστική κοινότητα που συνιστά ισχυρότατο παράγοντα

συλλογικής μνήμης, αλλ', όπως είπαμε, τυγχάνει και ομαδικό, παρωθεί σε συναισθησία και συμπαθητικότητα, φέροντας την εσχατολογική ελπίδα τής Ανάστασης του Γένους. Και με αυτήν την έννοια, το ελεγειακό τραγούδι δεν είναι μόνο θαρσοποιό, παραμυθητικό³⁶ και θεραπευτικό³⁷ (βλ. *art therapy* και μουσικοθεραπεία), αλλά και καθαρτικό, λυτρωτικό³⁸ και, εν τέλει, σωτηριολογικό, αφού, σύμφωνα με την ορθόδοξη χριστιανική Παράδοση, η καρδιά που υποφέρει το απαθές πάθος τού μαρτυρίου, καθαίρεται μέσα από αυτό το ίδιο το μαρτύριο³⁹.

Συνοψίζοντας, θα λέγαμε ότι το Ιερό παίζει, άμεσα ή έμμεσα, συνειδητά ή ασυνείδητα, δυναμικό ρόλο σε κάθε έκφραση του ανθρώπινου πολιτισμού. Μάλιστα δε, οι περισσότερες δημιουργίες έχουν την αρχή τους σε θρησκευτικές, πνευματικές και μεταφυσικές εμπνεύσεις, οι οποίες, με τη σειρά τους, επηρεάζουν πάλι τις ανθρώπινες αντιλήψεις για το *Ιερό*. Από την άλλη μεριά, ο πολιτισμός, σε πολλές περιπτώσεις (ατομικές ή συλλογικές), έχει αποδειχθεί πηγή δυστυχίας για τον άνθρωπο. Αν η τοξική (δεισιδαιμονική, ειδωλολατρική, νομικιστική, τυπολατρική, υποκριτική κ.λπ.) θρησκευτικότητα υποσκάπτει την ψυχο-πνευματική υγεία, η ορθό-δοξη, δηλ. η υγιής, πνευματικότητα μπορεί να λυτρώσει τον άνθρωπο από κάθε είδους υπαρξιακές ενοχές, αφού θρησκεία και πολιτισμός δεν ταυτίζονται, μολονότι είναι στενά δεμένοι μεταξύ τους. Η αυθεντική ορθόδοξη Παράδοση δεν αποδοκιμάζει μανιχαϊστικά τις φυσικές και υγιείς εκφράσεις τής ζωής. Υπ' αυτήν την έννοια, το ποντιακό και μικρασιάτικο τραγούδι ανήκει οργανικά στον ελληνορθόδοξο πολιτισμό, όντας ταυτόχρονα φυσικό και υπερβατικό, προσωπικό και συλλογικό, σταυρώσιμο και αναστάσιμο, συγκαιρινό και εσχατολογικό, επώδυνο και λυτρωτικό.

Βιβλιογραφικές σημειώσεις

- ¹ Ε. Δ. Θεοδώρου, *Χριστιανισμός και Πολιτισμός*, Αθήνα 1980, σ. 3 εξ.
- ² Πρβλ. P. Sheppard, *Το Ιερό στη Ζωή και στην Τέχνη*, εκδ. ΑΚΡΙΤΑΣ, Αθήνα 1994.
- ³ Σ. Πορτελάνου, *Διαπολιτισμική Θεολογία: Πρόταση διαθεματικής Διδακτικής*, Αθήνα 2002, σ. 27.
- ⁴ Π. Ι. Μπρατσιώτου, *Χριστιανισμός και Πολιτισμός*, Θεσσαλονίκη 1941, σ. 3.
- ⁵ Σ. Πορτελάνου, *όπ. π.*, σ. 23.
- ⁶ Σ. Κ. Τσιτσιγκός, «Παιδεία και Πολιτισμός στο Φως τής Θεολογίας», *ΕΚΚΛΗΣΙΑ* 15 (1993) 577-18 (1993) 691.
- ⁷ *Ιστορία τού Χριστιανικού Πολιτισμού*, Αθήνα 1956, σ. 176 εξ., 303 εξ.
- ⁸ Σ. Πορτελάνου, *όπ. π.*, σ. 29.
- ⁹ Πρβλ. Μον. Μωυσή, *Ο άγιος πόνος. Μαθητεία στην επίσκεψη του πόνου στη ζωή μας*, Αθήνα 2005.
- ¹⁰ Πρβλ. «Doleo ergo sum» (F. Dostoyefsky, N. Berdiaeff, S. Kierkegaard).
- ¹¹ π. Μ. Καρδαμάκη, «Σοφία και λόγος στο έργο τού Φ. Ντοστογιέφσκι», *Ορθόδοξος Χριστιανική Γωνιά*, <http://www.gonia.gr/gonia.php?article=2130>
- ¹² Π. Ι. Μπρατσιώτου, *όπ. π.*, σ. 8.
- ¹³ Βιβλίον Α', *έπιστ. ΠΣ'*, MPG 78, 241. 1545.
- ¹⁴ Ματθ. 6, 33.
- ¹⁵ Ε. Δ. Θεοδώρου, *όπ. π.*, σ. 14.
- ¹⁶ Π. Ι. Μπρατσιώτου, *όπ. π.*, σ. 11.
- ¹⁷ Ιακ. 1, 17.
- ¹⁸ Α' Κορ. 10, 31.
- ¹⁹ Φίλιπ. 4, 8.
- ²⁰ Α. Γ. Ζιάκα, «Η ελληνική λαϊκή μούσα και το Ισλάμ κατά την οθωμανική εποχή», *Γρηγόριος ο Παλαμάς* 802 (2004) 253-288, Β. Πετρόχειλου, *Σταύρος Παντελίδης. Μουσικός συνθέτης από την Σμύρνη. Συνοπτική παρουσίαση του έργου του*, <http://www.eipe.gr/praktika/praktika/petrochilos.pdf>
- ²¹ Β. Πετρόχειλου, *όπ. π.*
- ²² Β. Πετρόχειλου, *όπ. π.*
- ²³ Πρβλ. π. Μ. Καρδαμάκη, «Σοφία και λόγος στο έργο τού Φ. Ντοστογιέφσκι», *Ορθόδοξος Χριστιανική Γωνιά*, <http://www.gonia.gr/gonia.php?article=2130>
- ²⁴ *Γερωνικόν*, εκδ. ΑΣΤΕΡΟΣ, σ. 63.
- ²⁵ Β. Πετρόχειλου, *όπ. π.*
- ²⁶ Κ. Τριανταφυλλίδη, «Ο πόνος, ένα μυστήριο — Σε όσους πονούν (ή συν-πονούν) τ' αφιερώ» (*Γράμμα* 76, Δεκέμβριος 2006).
- ²⁷ Α. Γ. Ζιάκα, «Η ελληνική λαϊκή μούσα και το Ισλάμ κατά την οθωμανική εποχή», *Γρηγόριος ο Παλαμάς* 802 (2004) 253-288.
- ²⁸ «Πατρί σχολαστικῶ παραμυθητική», *Επιστολή* 300, ed. Y. Courtonne, Paris: Les Belles Lettres, vol. 3 (1966).
- ²⁹ «Μουσική Ποντιακή Παράδοση», <http://www.pontos1923.com/pages/pontmousiki.html>
- ³⁰ π. Μ. Καρδαμάκη, *όπ. π.*
- ³¹ C. Carmichael, "Was religion Important in the Destruction of Ancient Communities in the Balkans, Anatolia and Black Sea Regions, c. 1870-1923?", *Southeast European and Black Sea Studies* 7/3 (2007) 357-371.
- ³² Α. Γ. Ζιάκα, *όπ. π.*
- ³³ *Ελληνικά Δημοτικά τραγούδια* (Συλλογή Ακαδημίας Αθηνών), τόμ. Α', Αθήνα 1962, σ. 127-128.
- ³⁴ «Μουσική Ποντιακή Παράδοση», <http://www.pontos1923.com/pages/pontmousiki.html>
- ³⁵ «Ποντιακή Μουσική και Ποίηση», <http://www.pontioi.gr/index.php?page=loagrafia-poetry-music>.
- ³⁶ «Μουσική Ποντιακή Παράδοση», <http://www.pontos1923.com/pages/pontmousiki.html>
- ³⁷ Α. Γ. Ζιάκα, *όπ. π.*
- ³⁸ Πρβλ. Μ. Κ. Μακράκη, *Η λυτρωτική δύναμη του πόνου στη ζωή και στο έργο του Φιόντορ Ντοστογιέφσκι. Ιδιαίτερα στο τελευταίο του έργο "Αδελφοί Καραμάζοφ": Η φιλοσοφία και η θεολογία του πόνου στον Ντοστογιέφσκι σε σύγκριση ιδιαίτερα με τους Kierkegaard, Santayana, Strindberg και Faulkner*, Αθήνα 1984. Πρβλ. Μ. Κ. Μακράκη, *Η αίσθησις του θανάτου και ο πόθος της λυτρώσεως εις τον Α. Τολστόη εν ιδιαίτερα αναφορά προς το έργον αυτού "Ανάστασις"*, δ.δ., Αθήνα 1978.
- ³⁹ π. Μ. Καρδαμάκη, *όπ. π.*